

TERMINOLOGIE MARINĂ ȘI HALIEUTICĂ ÎN OPERELE OVIDIENE DIN EXIL

IOAN MICU

Ne vom referi, în lucrarea de față, numai la unele opere scrise în exil de Ovidiu, și anume la cunoscutele „Scrisori de la Pontul Euxin“, *Tristia* și *Pontica*, și la nu de puține ori contestatele, ca apartenență ovidiană, *Halieutica*. Ne-am oprit la acestea trei, deși ne-am fi putut referi la întreaga operă a poetului, căci în toate operele sale se face auzit tumultul mărilor, fie că sînt creații de tinerețe, fie că sînt poeme ale maturității, fie, în sfîrșit, că sînt scrierile din exil. În nici unele nu găsim însă atît de mulți termeni din vastul domeniu marin și halieutic, ca în cele trei *carmina* deja amintite. În primele două colecții de scrisori, în „Triste“ și „Pontice“, termenii referitori la mare și navigație sînt tot așa de numeroși, pe cît e de bogată terminologia cu referință la pești și pescuit din „Halieutica“.

Dintre termenii privind marea și navigația*, mă voi ocupa de cei referitori la porturi și la diferitele ambarcațiuni, cu o anumită frecvență în Scrisorile de la Pontul Euxin.

PORTUS, termen utilizat de poet și cu sens propriu, adică „ansamblul de instalații portuare anume construite pentru staționarea, încărcarea și descărcarea, aprovizionarea și reparația etc. a navelor“ (vezi *Dict. marinăresc*, Ed. Albatros, 1982, s.v.), dar și în sens figurat, cu accepția de „liman salvator“, de *refugium* sau de *asylum*, deși, cum spunea însuși Ovidiu, „și în port dacă ajung, mă sperie totuși și portul“, *attigero portum, portu terrebor ab ipso* (T 1, 11, 25). Portul de care se temea și la care trebuia să ajungă era Tomis. Poetul dă numele unui întreg șir de porturi pornind de la Brundisium (pe care nu-l numește, dar îl intuim ca punct de plecare), porturile din golful corintiac (*Lechaenum*) și din cel saronic (*Cenchreae*), de unde s-a îmbarcat pe nava „Minerva“, porturile atinse, în Egeea, pînă în insula Samothrace, unde s-a despărțit de nava ce-i transporta bagajele, navă care avea să treacă Hellespontul, Propontida și Bosforul, apoi toate porturile de pe țărmul de vest al Pontului Euxin, pînă la Odessos, unde Ovidiu avea să reîntîlnească nava și să meargă pînă la Tomis. Țărmurile Pontului sînt caracterizate de el ca „lipsite de porturi“, *litora portubus orba* (T 3, 2, 11—12; 12, 38), porturile acestea

* Pentru termenii marini și de navigație, am folosit, din Daremberg-Saglio, *Dict. des antiquités etc.*, unele date referitoare la = *portus, ratis, cumba, scapha, phaselus, navis, classis*.

Am prescurtat: *Tristia* = T și *Pontica* = P; primul număr de după aceste inițiale se referă la cartea resp. (1, 2, 3 ș.a.m.d.), al doilea indică elegia, iar al treilea — versul sau versurile din elegia la care trimitem.

fiind îndeobște o creație a oamenilor, a navigatorilor, deoarece țărmlul, în mod natural, nu avea intrînduri sau golfuri. El se plînge că Pontul Euxin nu are porturi bune, adăpostite, *placidus portus* (T 4, 11, 58). În unele din aceste porturi existau *navalia*, șantiere navale, de care vorbește și Ovidiu (T 4, 8, 17), unde se făceau reparații și chiar construcții de ambarcațiuni.

Cel mai obișnuit mijloc de transport, *RATIS*, pl. *RATES*, e termenul cu care, prin metonimie, poetul înlocuiește orice fel de ambarcație, de la luntre pînă la marile nave. *Ratis*, în gr. *ραξιδια*, era o asamblare de trunchiuri sau de birne groase, constituind o platformă capabilă de plutire pe ape fluviaie, lacustre sau marine, o plută, cu o încărcătură oarecare, putînd fi manevrată de vîslași (*remiges*), cu o prăjină sau vîsle (*remi*) sau chiar cu o pînză (*velum*, pl. *vela*), după dimensiunile plutei. *Ratis* putea să fie și un bac, o șalandă ori un șlep, sau chiar un ponton. Cu așa de variate accepțiuni, nu-i de mirare că poetul, ori de cîte ori îl ia în sens figurat, înlocuiește, cu acest cuvînt, variatele feluri de ambarcații.

Cele mai des întîlnite, în versurile exilatului, după *rates*, sînt *CUMBAE* sau *CYMBAE* (T 1, 1, 85; T 2, 330; T 3, 4, 16; T 5, 12, 28), luntrile sau bărcile de anumite proporții. *Cymba*, în gr. *κύμβη*, *κύμβα*; cuvîntul grecesc explică prin etimologia sa atît forma primitivă cît și marea vechime a acestei ambarcații: răd. *ku* e aceeași în *cyathus*, *cymbalum*, *cymbrum* etc. și reprezintă o cavitate oarecare, ce ne duce cu gîndul la barca scobită în trunchiul de arbore, *monoxyla*. Cînd ambarcațiunile mai considerabile au fost construite, *cymba* a încetat să mai fie monoxilă, a păstrat forma recurbată și a devenit obișnuita barcă a pescarilor de care vorbește și Vergiliu în *Georgice* (IV, 194) și Ovidiu în *Amores* (III, 6, 11), *Metamorphose* (I, 293) și *Tristia* (supra). De multe ori poetul o folosește spre a-și compara soarta cu ea.

De mirare e că nu găsim în versurile sale *scapha*, o barcă ușoară, fără cațarg, minuită cu lopeți folosită în asigurarea comunicării între o navă de mare tonaj și coasta sau portul din apropiere. În schimb e prezent *PHASELUS*, cu care sîntem obișnuiți încă din creația lirică a lui Catul prin acel poem *Phaselus ille quem videtis hospites*, amintind de *Le bâteau ivre* a lui Artur Rimbaud. *Phaselus* însă nu e o navă (*navis*), ci o *navicula*, o corăbioară, sau cum a tradus T. Naum, împrumutînd cuvîntul din l. italiană, o „feluca“, neologism despre care traducătorul lui avea părerea că „poate servi drept corespondent românesc al latinului *phaselus*, corăbioară de diferite mărimi semănînd cu o păstaie de fasole, de unde și numele“ (vezi *Catul/Poezii*, Buc., 1969, p. 191, nota IV, 2). Nu tot așa, însă, lucrînd la versiunea românească a Ponticelor, T. Naum a tradus cuv. *phaselus* întîlnit la Ovidiu, ci iată cum: „Voi, navei mele frînte limanul de scăpare, / voi, sprijinul pe care mulți alții mi l-au dat“, *Vos estis fragili tellus non dura phaselo / quamque negant multi, vos mihi festis opem* (P 1, 10, 39—40). Nu e vorba, deci, de o „navă“, ci de o ambarcațiune mai mică, un vas de transport, foarte folosit în primele secole dinaintea și de la începutul erei noastre, pentru călători, în timp de pace, și trupe, în timp de război. Putea duce și o cohortă. Cei mai mici *phaseli* — la aceștia se referă și Ovidiu — erau niște simple bărci sau șalupe folosite la transportul persoanelor, al mărfurilor, cum și la remorcări, fiind făcute din materiale foarte fragile, de unde, la Ovidiu, *fragilis phaselus* (supra), citeodată chiar din tuburi de teracotă. Ușoare și rapide, ele se manevrau cu vîsle (*remi*). Cei mai mari *phaseli* atingeau o talie satisfăcătoare pentru transportul unei întregi cohorte. Ele navigau cu pînze și vîsle în același timp. Appian și Strabo menționează *φασηλοι* cu trei rînduri de vîsle, intrînd în categoria vaselor lungi, *μακρὰ πλοία* și avînd firește o mult mai mare importanță decît barca ușoară așa de des citată de poeții latini, dintre care i-am amintit pe Catul și Ovidiu.

Cea mai mare ambarcațiune la care se referă Ovidiu în scrisorile sale pontice este *NAVIS*, *ναυς* a grecilor, termen foarte des întîlnit și cu sens propriu și cu sens figurat. La ea găsim folosite, pe cît se poate în poezie, aproape toate elementele constitutive, de la materialele din care era construită (*laterum tabulae*, T 1, 2, 47; *tabulae*, T 1, 6, 8; *pineae texta*, T 1, 4, 9; *trabs*, P 1, 3, 76) și părțile navei (*prora*, *puppis*, *carina*, *rudentes*, *vela antemna/antenna*, T 3 4, 9; T 5, 12, 40, *remi*, *anchora*, trasă din apă cu mîinile, T 3, 9, 14; 5, 2, 42, *funis*, T 3, 9, 13, funia de fixare a unei nave la țărml petrecută pe după un suport, care putea fi și o gră-

madă de pietre, *agger*) și pînă la personalul unei nave: *rector navis/puppis* sau *gubernator* (cîrmaciul sau timonierul, care cunoaște *ars navigandi* și a înfruntat *naufragia*, pe care îl compară cu vizitiul *auriga*, T 1, 4, 16), *nautae/navitae* (marinarii sau matrozii), *remiges* (vîslașii). Uneori poetul scoate în relief febrilitatea cu care marinarii manevrează vergele, *antemna demissa*, T 3, 4, 9, leagă sau dezleagă o navă de la tîrm (*trepidant Minyae, dum solvitur aggere funis*, T 3, 9, 13), trag ancora din mare (*ancora tracta*, *ibid.*, 14) sau duc corăbiile pentru reparații într-un șantier naval (*in cava ducuntur quassae navalia puppes*, T 4, 8, 17); alteori scoate în evidență sentimentele de prietenească afecțiune dintre marinarii și cîrmaciul navei în viața lor zilnică pe mare și în momentele de grea cumpănă ale furtunilor (*rectorem dubiae navita puppis amat*, P 2, 5, 62), dar și faptul că înseși navele sînt parcă blindetele iernii ori venirea timpurie a primăverii și se avîntă pe talazuri (*saepe solent hiemem placidam sentire carinae*, P 2, 7, 59). Sînt amintiți și zeii protectori ai navelor, „zeii pe navă pictați”, *pictos deos*, T 1, 4, 8, vorbind de nava care l-a dus pînă în *Sinus Corinthiacus*, la portul *Lechacum*, sau de cealaltă navă, de sub ocrotirea Minervei, *Palladio numine*, T 1, 10, 12, (figura ei purtînd cască era pictată la pupa, *ibid.* 1—2), care l-a purtat pînă în Samothrace și, apoi, cu bagajele lui, și-a continuat drumul pîndit de naufragii prin Hellespont, Propontida, Bosfor și Pontul Euxin.

Menționăm în treacăt că termenul *CLASSIS*, flotă, e folosit doar o dată de Ovidiu în poemele sale pontice, și anume în legătură cu flota de război a grecilor, *classis Argolica* (T 1, 8, 3); aceasta, întorcîndu-se de la Troia, avea să piardă o mare parte dintre nave din pricina furtunii și a promontoriului Caphareus din SE insulei Eubeei, pe ale cărui pînci Nauplius, regele insulei, ordonase să fie aprinse focuri, în așa fel ca grecii înșelați să se izbească de țărnișurile stîncose și astfel, prin naufragiul lor, să răzbune moartea fiului său Palamede la Troia (*ibid.* 83—84).

Dacă, în ce privește terminologia marină, termenii sînt luați uneori în sens propriu, iar de cele mai multe ori, în sens figurat, terminologia halieutică, în schimb, este folosită de obicei în sens propriu și rareori în sens figurat. Printre termenii halieutici folosiți de Ovidiu unii denumesc pești sau animale marine, deci se constituie într-un *index piscinum et animalium maris Mediterranei et Ponti Euxini*, alții se referă la mediul acvatic și plantele marine, iar alții la mijloacele și uneltele cu care pot fi prinși peștii.

În ce privește terminologia piscicolă, termenii — în număr de 56 (unul doar din ei, cel de la versul 122, e nenumit, ci definit printr-o perifrază) — denumind pești sau animale marine, sînt, majoritatea, în limba greacă, cei în limba latină fiind într-un număr ceva mai restrîns. Dintre denumirile grecești le amintim pe următoarele: *anthias* (= *acanthias*), *cercyros*, *chromis*, *chrysophrys*, *echenais*, *elops*, *epodes*, *erythinus* (= *erythrinus*), *glaucus*, *gobius*, *hippurus*, *îulis*, *lamiros*, *melanurus*, *polypus*, *pompilus*, *rhombus*, *scarus*, *scomber*, *sepia*, *smaris*, *synodus*, *thunnus*, *xiphias*. Iată și peștii cu denumirea latină: *acipenser*, *asellus*, *bos*, *faber*, *lolligo* (o moluscă), *lupus*, *merula*, *milvus* (= *miluus*), *mugil*, *mullus*, *muraena*, *passer*, *rana*, *salpa*, *sacatilis*, *scorpius*, *solea*, *sus*, *umbra*. Plinius (*Nat. hist.*, XXXII, 152) citează mai multe nume de pești, necunoscute — spune el — altor autori, cu excepția lui Ovidiu, și care, după părerea sa, nu existau în alte mări decît în Pontul Euxin. Acești pești, *bos*, *îulus/îulis*, *mormyr*, *chrysophrys*, *perca*, *maena*, *epodes*, unii cu nume grecești, alții cu nume latinești, Pliniu îi credea specii „tomitane”, în consecință erau, pentru el, specii caracteristice coastelor tomitane ale Pontului Euxin și purtau nume folosite de locuitorii cetății pontice unde poetul fusese exilat. Sîntem tentați să dăm o altă explicație acestor „specialități” piscicole tomitane; ele sînt, după părerea noastră mai ales cele latinești, niște substitute pentru numele getice ale peștilor pe care Ovidiu voia să le comunice, prin poemul său, și cititorilor săi de la Roma. Că nu le-a dat cu numele lor getic, cum am fi vrut noi, e și firesc: cine le-ar fi înțeles, într-o astfel de limbă, la Roma?

Denumirile unora dintre pești sînt interpretabile. De ex., dintre cele grecești, numele poștilor cu terminația — *yrus/urus*, de ex. *cercyros* „coadă ascuțită”, *hippurus* „coadă de cal”, *melanurus* „coadă neagră”; apoi: *polypus* „(cu) multe picioare” (caracatița), *chromis* „coloratul”, *chrysophrys* „(cu) sprinceană aurie” (*aurata* a romanilor, azi *dorada* pentru reflexele aurii ale peștelui cînd este prins), *echenais*

(de la gr. ἔχω = a ține pe loc, în latinește *remora*), *erythinus/erythrinus* „roșiaticul“, *glaucos* „cel de culoare albă-albăstrie sau verde-cenușie“; *mormyr*, gr. μορμύρω „a mormăi, a murmura“, *xiphias* din gr. ξιφίας „spadă“, în lat. *gladius*, fiind vorba de peștele-spadă, espadonul. Cît privește numele latine ale peștilor, ele au rezultat din asimilarea, desigur, una cu totul relativă citeodată, a animalelor marine cu cele terestre, apropierii pe care le face și Ovidiu. Astfel de nume putem cita: *asellus* „măgărușul“, *bos* „boul“, *faber* „dulgherul“, *lupus* „lupul“, *merula* „mierla“, *miluus* „șoimul“, *passer* „vrabia“, *rana* „broasca“, *scorpius* „scorpie“, *sus* „porcul“, *saxatilis* „pietrarul“, *umbra* „țigănușul“.

Terminologia pentru mediul în care trăiesc — fiindcă poetul încearcă și o clasificare după habitat a peștilor și viețuitoarelor marine —, distinge două categorii de pești: unii, cărora le place largul, *pisces qui gaudent pelago*, v. 94 și alții, cărora le place nisipul acoperit de ierburi și alge, *pisces qui herbosa harena laetantur*, v. 118.

Să vedem și care sînt elementele de terminologie halieutică, pescărească, menționate de Ovidiu în fragmentul de poem ajuns pînă la noi. Putem distinge, după termenii folosiți și după indicațiile parțiale date, trei feluri de pescuit: cu undițe, cu plase, cu împletiturile de nuiete („cotete“ sau „coșuri“, *nassae*).¹ Între un loc (bun de pescuit) și altul, susține Ovidiu (vezi v. 85), doar tu, / pescarule, / vei alege“, *inter utrumque loci melius moderabere funem*. Expresia *funem moderari* sau cea din *Metam.*, (XIII, 923) *linum moderari* se referă la una și aceeași practică a pescuitului cu undița în care *funis* sau *linum* nu sînt altceva decît sfoara (*saeta*) legată de o nuiă sau o trestie flexibilă, *lentus calamus*, (*cana* sau *harundo*) și avînd la capătul ei un cîrlig (*hamus*) în care se punea momeala (*esca*). Toate elementele acestui mod elementar de pescuit, unul din cele mai vechi și mai răspîndite mijloace de pescuit, le găsim în *Halieutica* lui Ovidiu. Dar aceeași expresie poate fi luată și într-un sens mai general de „modalitate de pescuire“, *funem aut retia moderari*, în raport de locul unde se practică pescuitul (*piscatus* sau *piscatio*). „Dacă sînt stînci, ele cer mai curînd cu undița prinsul“, *aspera num saxis loca sint — nam talia [loca] lentos / deposcunt calamos* (v. 86—87), „iar dacă-i țărîmul [submarin n.n.] curat, prinzi pește mai bine cu plasa“, *at purum retia litus deposcant* (8). Plasa (*rete*, pl. *retia*) era, deci, un alt mod de pescuit pentru locurile neaccidentate, curate, *purum litus*, cum spune Ovidiu. Într-o comparație din *Tristia* (3, 4, 11—12), Ovidiu vorbește de *cortex levis*, pluta ușoară pusă de pescari la partea de sus a plasei, și de *grave onus*, greutatea de plumb, pusă la partea de jos a plasei, ca să-i dea acesteia poziția verticală. Interpretarea aparține lui É. Ripert (v. *Ovide, Les Tristes, les Pontiques... Halieutiques*, ed. Garnier, Paris, 1937, p. 495, nota 293). O asemenea plasă de pescuit putem vedea pe placa sepulcrală a retiarului Argoutos, descoperită, cu mulți ani în urmă, la Constanța.

În fine, o a treia modalitate de pescuit, presupune o tehnică mai avansată, cu instrumente sau unelte de pescuit realizate din împletitură de nuiete cu stuf și papură. *Nassa* de care amintește Ovidiu este o împletitură de nuiete (*vimen*, pl. *vimina*), întărită cu papură ori coajă de tei, construită în forma unui butoi pus culcat pe fundul apei și avînd o singură deschizătură laterală, în felul unei pilni cu partea conică spre interior. Locul de ieșire, în partea interioară, e prevăzut cu niște virfuri ascuțite ale capetelor de nuiete (*radii*) care nu-i mai dau posibilitate peștelui să iasă. Se practica în antichitate și se practică și azi acolo unde mai ales apele sînt joase, unde fundul apei este pietros și acoperit cu plante acvaticе. Pe o monedă din Bizanț (vezi *Dict. des antiquités*, tom. IV, N—Q, p. 2, fig. 5259), bătută în sec. III e.n. se văd două astfel de *nassae*, semn distinctiv că locuitorii acestui oraș se întrețineau, în mare parte, din producția de pește. De asemenea, într-un mozaic, aparținînd muzeului din Susa (ibid., fig. 5260), se văd niște pescari scoțînd nasele din apă. Pe țărîmurile noastre, nu știm să se fi descoperit asemenea ilustrări ale ocupațiilor pescărești, ceea ce nu exclude apariția lor în viitoare săpături arheologice. Datele, oferite nouă de Ovidiu, sînt în măsură să completeze goluri în cele două discipline: *navigația și halieutica*.

**TERMINOLOGIE MARINE ET HALIEUTIQUE DANS LES OEUVRES
OVIDIENNES DU TEMPS DE L'EXIL***Résumé*

En employant les données qui se réfèrent, — dans les oeuvres écrites par Ovide pendant son exil à Tomes c'est-à-dire les *Tristes*, les *Pontiques* et les *Hali-tientiques* — aux termes marines et de pêche, l'auteur a scindé son étude en deux parties.

Dans la première partie, il s'occupe des termes ovidiennes qui se rapportent aux havres et à des embarcations (*portus, ratis, cymba, phaselus, navis, classis*), montrant que ces termes sont utilisés par l'exilé beaucoup de fois dans leur sens figuré, pas dans leur sens propre, car il compare son existence et sa destinée même à des embarcations portées sur les vagues des mers par les tempêtes.

Dans la deuxième partie de l'étude, l'auteur s'occupe, — employant les données spécialement des *Hali-tientiques*, poème écrit par Ovide, en exil, vers le fin de sa vie — des poissons de la Mer Méditerranée et du Pont Euxin. Il se réfère aux 56 termes hali-tientiques mentionnés et à la tentative du poète de faire une classification dans deux catégories piscicoles :

1. poissons qui aiment le large, à vrai dire qu'il vivent dans les zones ou régions pélagiques (*pisces qui gaudent pelago*) ;

2. poissons qui aiment vivre dans le voisinage du bord aréneux et rocheux de la mer, dans une région littoral (*pisces qui herbosa harena laetantur*). Enfin l'auteur indique les modalités de pêche rappelées par Ovide dans son poème : à la ligne (*cum linea*), avec le filet de pêche (*cum rete*) et avec des prisons d'osier (*cum viminibus nassae*).